

درس تاریخ شهر در ایران

شهرهای ایران - اسلامی

شهرهای نو بنیاد دوران اسلامی
الف - کوفه و بصره

دکتر لادن اعتضادی
دانشگاه شهید بهشتی
۱۴۰۲-۱۴۰۳

شهرهاک نوبنیاد صدر اسلام

کوفه، بصره، شیراز، بغداد

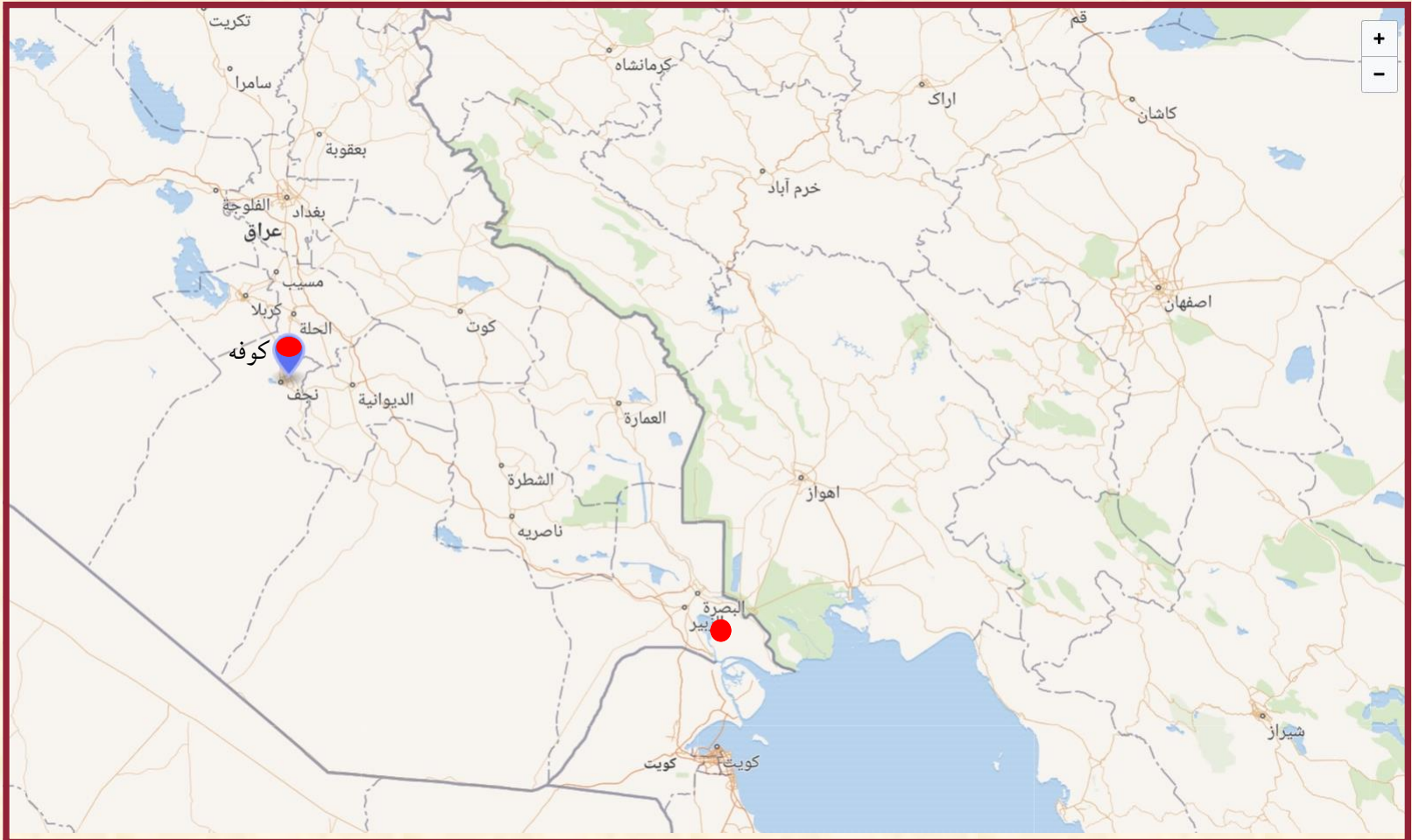
مراکز پادگانی یا زیستی - حکومتی با ساختاری بر طبق نیازهای جامعهٔ مختلط صدر اسلام بوده‌اند.

الف - نخستین شهرهای نوبنیاد مسلمانان: بصره و کوفه (شهرهای پادگانی)

ب - شهرهای نوبنیاد اسلامی - ایرانی: بغداد و شیراز (مرکز منطقه یا پایتخت)

شهرها و نویناد اسلام

کوفه و بصره: در مرزهای ایران ساسانی با موقعیت سوق الجیشی

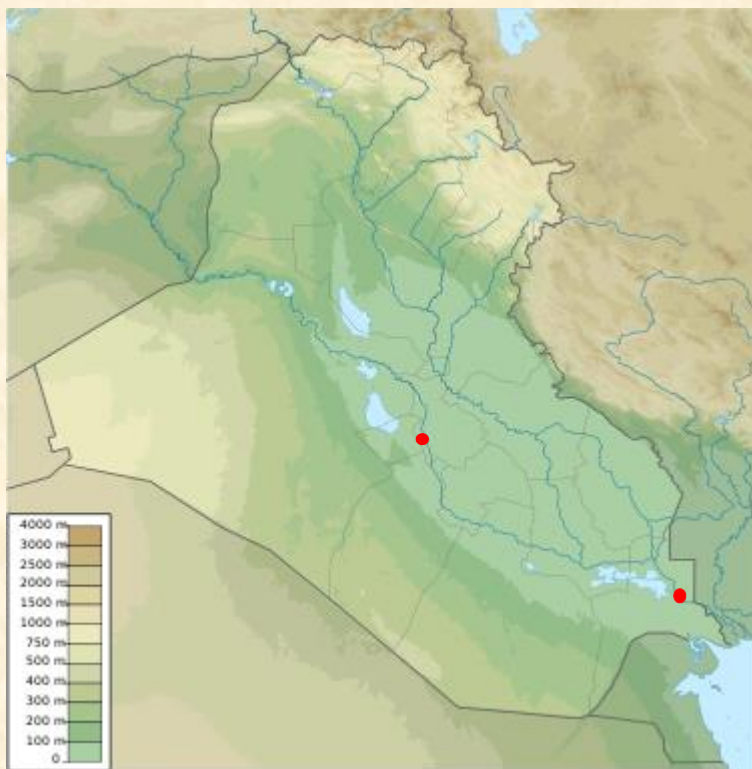

اعراب فاتح پس از حدود یک سال سکونت در تیسفون سلمان فارسی را به دلیل ایرانی بودن و آشنایی با منطقه، برای انتخاب مکانی مناسب مأمور کردند و جایی در غرب فرات، نزدیک شهر باستانی حیره انتخاب شد.

«بصره» < نخستین شهر نو بنیاد اسلامی

موقعیت بصره نسبت به ایران و خلیج فارس

بصره در حوزه حکومت ساسانی و نزدیک خلیج فارس
در موقعیت مناسب بندرگاهی و تجاری که ریشه در
شهرهای تمدن میانرودان داشت

جای کوفه و بصره روی نقشه منطقه میانرودان

در انتهای دریای پارس بر کنار رود، شهر
بسیار آباد و سعادت‌مندی وجود دارد که تجار
پارسی - هندی - رومی در آنجا تجارت دارند

«بصره» < پادگان

بصره در آغاز در سال ۱۷ هجری به عنوان اردوگاه و پادگانی برای عشایر عرب تشکیل دهنده ارتش‌های خلفای اول تأسیس شد.

عتبه بن غزوان، سردار مسلمان، پس از سال‌ها کارزار در عراق و شکست دادن نیروهای ساسانی در آنجا، بر جایگاه یک سکونتگاه قدیمی ایرانی به نام «وهشتاباد اردشیر» که توسط اعراب خراب شده بود و او آن را خریبه می‌نامید، اردوگاهی به پا کرد.

این جایگاه در نزدیکی روستایی به نام زبیر، بود که فاصله زیادی از شهر «ابولا» نداشت. شهر جدید به وسیله کانال، خصوصاً نهر ابولا، به اروند رود متصل بود و در نخستین روزهایش متشکل از کلبه‌هایی ساخته از نی‌های گرفته شده از مرداب‌های جنوب عراق بود.

بعدتر با رشد شهر ساختمان‌های خشتی و دیوارها به این کلبه‌ها افزوده شدند.

کپر یا کلبه هاگ ساخته از نرے و حصیر

بصره شهری که نخست
با کپر برپا شد

انواع کپر در دنیای امروزی

بصره حتی در دوره‌های خیلی بعدتر هم
بخش‌های فقیرتر از خانه‌های ساخته از نی تشکیل می‌شدند.

بصره، که گویند به معنی سنگ‌های سیاه است، در زمان عمر بن خطاب به سال ۱۷ هجری ساخته شد و زمین‌های آن میان قبایل عربی که پس از انقراض سلطنت ساسانیان به آنجا مهاجرت کردند تقسیم گردید و نخستین مرکز حکومت اعراب فاتح بود.

در سال ۳۶ هجری جنگ معروف جمل در حوالی بصره به وقوع پیوست. بصره همیشه به داشتن نهرهای خود معروف بوده و به گفته ابن حوقل در قرن چهارم بیش از صد هزار نهر داشته که بیست هزارتای آنها قابل قایقرانی بوده‌است.

بصره در تاریخ آغازین اسلام نقش پررنگی داشته‌است.

منابع کهن‌تر نام بصره را عربی‌شده بسره و بسراه پارسی به معنای محل راه‌های بسیار دانسته‌اند. نام پیشین شهر بصره که امروزه بخشی از خاک عراق است، وهشت آباد اردشیر بوده‌است. این نام گویای ساخته شدن و آباد شدن این شهر به فرمان اردشیر بابکان، بنیادگذار شاهنشاهی ساسانی است.

«در انتهای دریای پارس بر کنار رود، شهر بسیار آباد و سعادت‌مندی وجود دارد که تجار پارسی - هندی - رومی در آنجا تجارت دارند و حاکم آن عادلترین است.»

«کوفه» پادگان < دارالخلافة

کوفه از شهرهای عراق و دومین شهر ساخته شده توسط مسلمانان است. امام علی (ع) در سال ۳۶ قمری این شهر را مرکز خلافت خود قرار داد و در همین شهر به شهادت رسید.
بیشتر شیعیان در قرن نخست اهل شهر کوفه بوده‌اند. مسجد کوفه و مسجد سهله در این شهر است. علمی همچون فقه، حدیث و نحو در کوفه رونق فراوان داشته است.

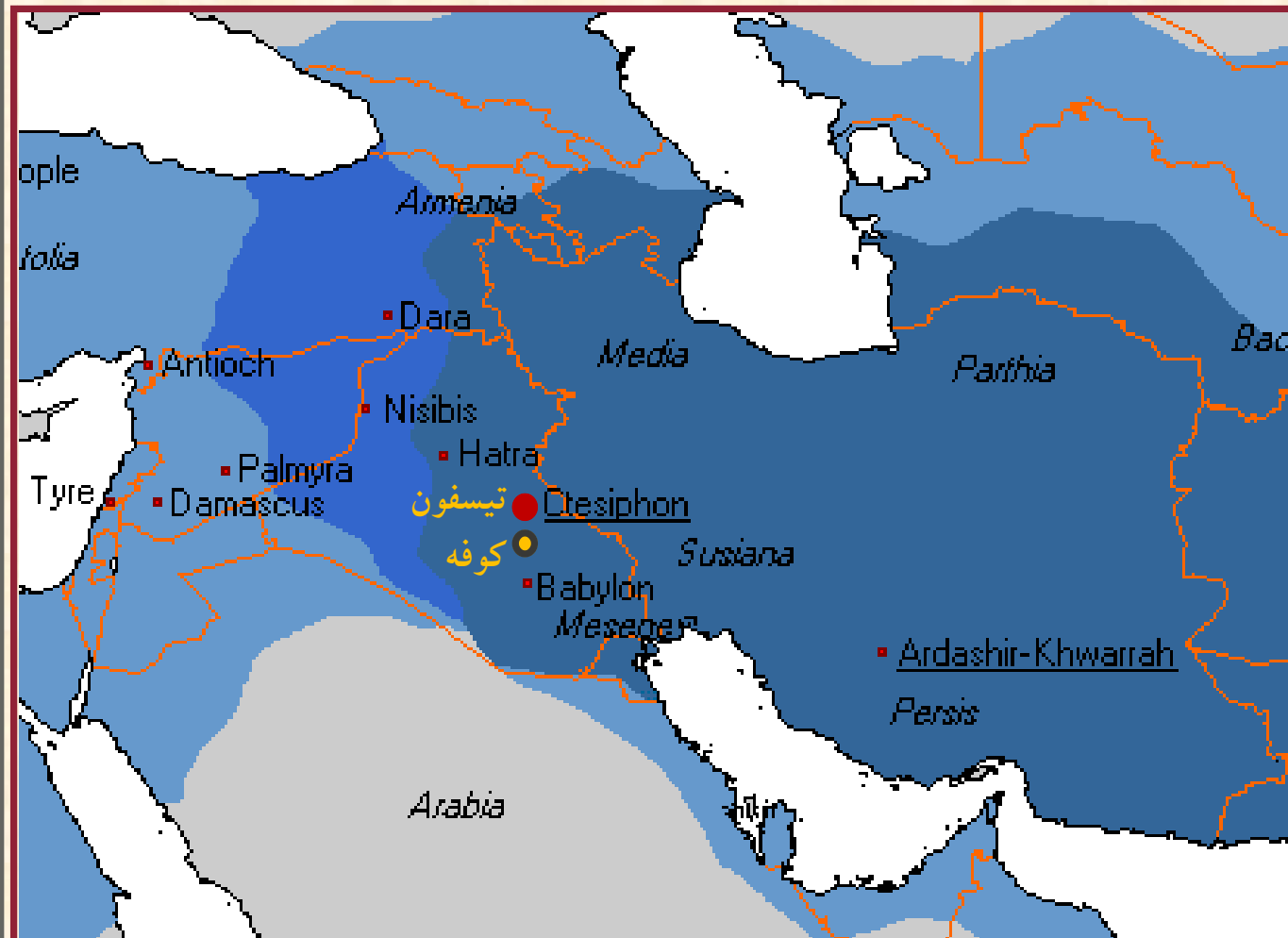
شهر کوفه در دو قرن نخست هجری دارای اهمیت بود ولی پس از آن به دلایل مختلف سیاسی و اقتصادی از اهمیتش کاسته شد و شهرهایی مانند بغداد و نجف دارای اهمیت شدند.

«کوفه» اولین شهری است که پس از ظهور اسلام در منطقه عراق امروزی و مرزهای غربی ساسانی ساخته شد.

محل بنای این شهر را دو صحابی جلیل‌القدر پیامبر، سلمان فارسی و حذیفه یمانی در سال ۱۷ هـ.ق و در دوره خلافت عمر برای تجمع سپاهیان انتخاب کردند. و مسجد کوفه اولین بنایی بود که در آن ساخته شد.

در سال ۳۶ هجری امام علی علیه السلام این شهر را به عنوان پایتخت خود انتخاب کردند و از آن زمان این شهر در تاریخ اسلام نقش بسزایی پیدا نمود.

پس از پیروزی مسلمانان در نبرد قادسیه در سال چهاردهم هجری، و تصرف شهر تیسفون پایتخت ساسانیان، خلیفه دوم [عمر] به سعد بن ابی وقاص فرمانده سپاه اسلام در عراق دستور داد تا در آن جا بمانند. بدون شک وی چنین اقدامی را با نیت استحکام بخشیدن به سیطره مسلمانان در عراق تا فرارسیدن زمان مناسب برای پیشروی به عمق خاک ایران انجام داد.

اما به رغم امتیازهایی که یک شهر ساخته و سازماندهی شده برایشان داشت. آب و هوای تیسفون مطلوب مردم جزیره العرب نبود؛ زیرا گله‌ها و رمه‌هایشان و بویژه شترهای عربستان با این محیط سازگاری نداشتند.

واحه‌ها زیستگاه اعراب بادیه نشین

واحه مکانی مناسب برای بادیه نشینان
بز چران

بادیه نشینان عرب ، دامداران غیر
کوچ رو و یکجا نشین مستقر در
واحه‌ها بودند

پس از حدود چهارده ماه سکونت در شهر مداین [تیسفون]، سعد بن ابی وقاص پس از مکاتبه با خلیفه دوم و گزارش مشکلات، مامور شد جایی پیدا کند که مناسب زندگی اعراب و شترهایشان باشد.

سلمان فارسی به دلیل ایرانی بودن و آشنایی با منطقه، به همراه حذیفه بن الیمان مامور پیدا کردن چنین مکانی شد. آن‌ها در طول رود فرات حرکت کرده و پس از بررسی، منطقه نسبتاً مرتفعی را در کنار ساحل غربی رود فرات و نزدیک شهر باستانی حیره انتخاب نمودند.

به دنبال آن، سعد بن ابی وقاص به نیروهای تحت امر خود دستور داد تا همگی به این منطقه کوچ کنند.

در آن جا چادر زده و ساکن شدند، و این اولین شهری بود که پس از ظهور اسلام به وسیله مسلمانان ساخته شد و «کوفه» نام گرفت.

اولین ساختمانی که در شهر کوفه بنا گردید و تقسیم بندی شهر و محله‌های آن براساس آن و در کنار آن انجام شد، مسجد جامع کوفه بود که ساخت آن هم‌زمان با حضور مسلمانان در این منطقه آغاز شد.

ساکنان اولیه شهر کوفه مجاهدان جنگ و فتح قادسیه بودند که از قبایل مختلف تشکیل شده بودند. بلاذری تعداد کل مهاجرین اولیه به کوفه را بیست هزار نفر می‌داند. در کنار این‌ها یک سپاه چهارهزار نفری از دیلمیان قرار داشتند که پس از فتح قادسیه به سپاه اسلام تحت رهبری سعدبن ابی وقاص پیوستند و با او پیمان همکاری بستند.

در آغاز خلافت امام علی علیه السلام، پس از اتمام جنگ، موسوم به جنگ جمل، وی حدود یک ماه در بصره ماند و به ترمیم خرابی‌ها و تقسیم بیت المال پرداخت و پس از آن به سوی کوفه حرکت کرد و در اوایل رجب سال سی و ششم هجری به کوفه وارد شد و برای قدردانی از فداکاری جوانان کوفه و ایجاد امنیت در این شهر استراتژیک و همچنین به دلیل نزدیکی کوفه

به شام - که مرکز فتنه و توطئه معاویه بود -

آن حضرت، کوفه را به عنوان مرکز خلافت خود برگزی

مسجد کوفہ بعد از تکامل تاریخے

عوامل بسیارگ در ساختار شهر و مردم کوفه نقش داشتند :

بر پایه آنچه در گام اول از اخبار مورخان به دست می آید این است که علت اصلی بنای شهر کوفه استقرار سپاه اعراب بوده است و از آنجا که مداین محل مناسبی نبود سپاهیان به دستور عمر به کوفه کوچ کردند.

اولین ساکنان شهر کوفه مجاهدان جنگ قادسیه و از قبایل مختلف نزاری (اعراب عدنانی شمال شبه جزیره عربستان) و یمنی (اعراب قحطانی جنوب) تشکیل شده بودند.

سعد بن ابی وقاص ابتدا دستور داد محلی برای مسجد در نظر گیرند، سپس به تیراندازی فرمان داد از مرکز آن محل به چهار طرف تیر پرتاب کند به این ترتیب محدوده مسجد کوفه تعیین شد.

پس از تعیین حدود مسجد، سعد برای اسکان قبایل نزاری و یمنی قرعه کشید. براساس قرعه، یمنی ها صاحب زمین های مرغوب شرق مسجد شدند و نزاری ها در غرب آن سکنی گزیدند.

منطقه بین النهرین از قدیمی ترین مناطق وجود تمدن در دنیا است. اولین تاریخچه شهر کوفه در بین النهرین به زمان حمله عمر ابن خطاب و تحت کنترل گرفتن سورستان (نام ساسانی این منطقه) بازمی گردد.

کوفه در سال ۱۷ هجری (۶۳۸ م.) در حدود زمان ایجاد بصره ایجاد شد. عمر که قصد داشت سرزمین عربستان را پاکسازی کند دستور داد یهودیان خیبر به کوفه منتقل شوند.

یعقوبی جمعیت اولیه کوفه را ده هزار جنگ جو ذکر می کند که اگر به این رقم تعداد نفرات خانواده های آنان را که همراه آنان بوده اند، اضافه نماییم، رقمی حدود سی هزار به دست می آید. علاوه بر این، حدود چهار هزار ایرانی دیلمی، قبل از فتح مدائن در سال ۱۶ هق به لشکر اسلام پیوستند و پس از بنیان کوفه، در آن ساکن شدند. پس تا اینجا رقم ۳۴ هزار به دست می آید.

پرسش

۱- آیا پیدایش شهرهای بصره و کوفه با نظریه گوردن چایلد تطابق دارد؟

۲- بستر پیدایش این دو شهر از نظر زیستی چه ویژگی داشته است

۳- آیا الگوی شهر اسلامی در این دو شهر وجود داشته است؟

درس تاریخ شهر در ایران

۲- شهرهاک نوبنیاد ایرانک - اسلامک

پایان بخش ب: کوفه و بصره

۱۴۰۳